

УДК 39(477+450):001.891(091)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1015>

**«ПРОЗОРИ» КОРДОНИ НАУКИ:
ПЕРЕГУК ЕТНОГРАФІЧНИХ
ПРАКТИК ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.
В УКРАЇНІ ТА ІТАЛІЇ**

Тамара МИХАЙЛЯК

OCRID ID: <http://orcid.org/0000000228879307>
PhD (Соціологія та соціальні дослідження),
Департамент Соціальних Наук,
Неаполітанський Університет ім. Фрідріха II
Vico Montedella Pietà, 1
80138 — Napoli, Italy,
e-mail: my.tamara@hotmail.it

Галузь історії української етнографії є досить добре вивчена, особливо за останні роки багато праць було присвячено цій темі. Для сучасних науковців особливий інтерес становлять ті дослідження, де розкривається європейський контекст української науки. *Мета* цієї статті полягає у визначенні типологічних подібностей між двома науковими (у нашому випадку етнографічними) традиціями — українською та італійською. Навіть між такими віддаленими країнами як Україна та Італія можна провести паралелі, які підкреслюють інтерес до однакових тем, власне у цьому і полягає актуальність нашої статті.

Її *темою* є порівняння українських (в межах Російської імперії) та італійських етнографічних та суміжних практик системного вивчення культури селянського житла і його санітарно-гігієнічних умов у ХІХ — на початку ХХ ст.

В статті використаний порівняльно-історичний *метод*, а також зроблений компаративний аналіз окремих світлин вітчизняних етнографів С.М. Дудіна (Марцинкевич), М.М. Могилянського, та швейцарця П. Шеєрмеєра, який підкреслює багато цінних деталей щодо минулого українських та італійських сіл.

В *результаті* дослідження було виявлено напрочуд подібні тенденції та використання одних і тих же дослідницьких методів та інструментів.

Ключові слова: Італія, Україна, фотографія, візуальна антропологія, селяни, селянське житло, санітарно-гігієнічні умови.

Tamara MYKHAYLYAK

OCRID ID: <http://orcid.org/0000000228879307>

PhD in Sociology and Social Research,

Department of Social Sciences,

University of Naples Federico II

Vico Monte della Pietà, 1

80138 — Napoli, Italy,

e-mail: my.tamara@hotmail.it

**«TRANSPARENT» FRONTIERS OF SCIENCE:
ETHNOGRAPHIC PRACTICES
OF THE 19TH — EARLY 20TH CENTURY
IN UKRAINE AND ITALY**

In this article we will try to compare the scientific practices of ethnographic investigations in Ukraine and Italy. For today's scholars, particular interest is represented by those researches that see the European scenario and Ukrainian science as protagonists. Usually these issues are highlighted through comparative studies carried out in the Ukrainian-Polish or Ukrainian-Russian contexts, whereas European countries such as Germany, France, England are rarely seen as subjects of study.

The aim of this article is to identify and compare the similarities of ethnographic practices in Ukraine and Italy. The focus of the survey is on the systematic studies of rural dwellings and their sanitary conditions during the mid. of 19th century and the first decades of the 20th century. While it is true that Ukraine and Italy differ from each other in terms of landscape, climate and even more so in their rural housing, our study reveals that, in both countries, the application of ethnography to this specific field, shares some similarities.

The topicality of the article lies in the implementation of a comparative **method**, which has allowed to draw some parallels, namely the interest of scholars for the same topics, such as the correlation between the state of health of farmers and the precarious conditions of their dwellings. Furthermore, the article shows some visual sources to compare and underline the peculiarities of peasant villages in Ukraine and Italy. More precisely, the photographs of Ukrainian ethnographers like S.M. Dudin (Marcinkevyč) and M.M. Mohyljans'kyj were confronted to other shots taken by P. Scheuermeier, the Swiss scholar who had conducted his research in Italy for many years.

The results of the survey reveal that the scholars from both countries not only showed interest in the same topics, but also used the same research methods and tools especially the camera that becomes their real and powerful medium of documentation.

Keywords: Italy, Ukraine, photography, visual anthropology, peasants, rural dwellings, sanitary conditions.

Вступ. Історія етнографії України — та галузь наукового знання, яка порівняно непогано вивчена [1; 2]. Особливий інтерес для сучасних дослідників становлять ті праці, де розкривається європейський контекст української науки. Переважно це питання висвітлюється через призму українсько-польських і українсько-російських контактів, переважно — у контексті славістики та двосторонніх наукових зв'язків на рівні особистісних контактів. Рідше в коло компаративістських етнологічних досліджень потрапляють Німеччина, Франція, Британія. Закономірно, що чим віддаленішою від України є та чи інша національна наукова традиція, тим менше генетичних подібностей можна виокремити між ними, і тим актуальнішим стає вивчення типологічних зв'язків.

У цій статті ми зробимо спробу розглянути типологічні подібності між двома науковими (у нашому випадку етнографічними) традиціями — українською та італійською. Ця тема, компаративістська по суті, звичайно, заслуговує монографічного дослідження, однак у цьому тексті ми хотіли б зупинилися лише на одному питанні, а саме на порівнянні українських (в межах Російської імперії) та італійських етнографічних та суміжних практик системного вивчення культури селянського житла і його санітарно-гігієнічних умов.

В статті використаний порівняльно-історичний метод, а також зроблений компаративний аналіз окремих світлин вітчизняних етнографів С.М. Дудіна (Марцинкевич), М.М. Могилянського, та швейцарця П. Шеєрмеєра, який підкреслює багато цінних деталей щодо минулого українських та італійських сіл.

Основна частина. Однією із найважливіших і наймасштабніших, з погляду етнографії України, подій XIX століття було створення в 1851 р. «Комісії для опису губерній Київського навчального округу» під керівництвом М.Д. Юзефовича [3, с. 91]. За роки свого існування ця організація провела детальні дослідження на території Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. Перед дослідниками стояло завдання зібрати інформацію демографічного характеру, якомога ретельніше описати економічні умови та особливості культури населення конкретного регіону, зафіксувати його повсякденне життя, одяг, їжу та житло. В 1854 р. члени Комісії в рамках поставленої мети і завдань,

а саме «О мерах по собиранию этнографических и сельскохозяйственных сведений», розробили та розіслали програми для опитування в межах Київського навчального округу. Того ж року було прийнято рішення про створення спеціального етнографічного відділу для подальшої обробки та систематизації матеріалу, зібраного під час експедицій [4, с. 26]. Новостворений підрозділ надсилав наукові інструкції та вказівки щодо збору даних та координував роботу своїх позаштатних співробітників, серед яких були директори гімназій, вчителі та представники місцевої інтелігенції. Комісія стала одним з провідних осередків українського народознавства, демонструючи при цьому міждисциплінарний підхід, адже в колі її інтересів були економіка, історія та етнографія. Протягом наступних десяти років методи обробки та аналізу даних безперервно вдосконалювалися, а польова практика була збагачена статистичними методами досліджень.

Одного із членів комісії — М.А. Маркевича — зацікавило питання санітарно-гігієнічних умов проживання в сільських оселях. Об'їздивши багато сіл, він звернув увагу на високий рівень смертності серед жінок та дітей у селах Полтавської губернії, пояснюючи це поганими житловими умовами: селяни часто тримали у своїх хатах худобу та домашню птицю (вони вимушені були це робити, особливо взимку, щоб захистити живність від морозу). Тож на їжу, що готувалася, на білизну, що сушилася, осідав пил, бруд. У житлі стояв сморід від домашніх тварин, вологість була критичною для здоров'я людей. Найчастіше, — писав М. Маркевич, — хворіють жінки та діти, бо саме вони проводять у хаті найбільше часу [5, с. 46—49].

Для Київського навчального округу та для ще одного грандіозного проекту, який залишив нам у спадок томи фольклорно-етнографічної інформації щодо України, а саме — Російського географічного товариства — працював український етнограф французького походження Д.П. Де ля Фліз. Як лікаря його передусім цікавила «медична топографія», тому в центрі його уваги опинилися дуже проблемні на той час питання житлових умов сільського населення, особливо дослідника непокоїли хати, де мешкали багатодітні сім'ї: вони часто були брудними та занедбанними. Де ля Фліз підтримував спеціальні розпорядження щодо того, щоб кожна сім'я дотримувала-

ся порядку та чистоти у своїй оселі. На його думку, такий простий, на перший погляд, захід сприятиме покращенню стану здоров'я селян та запобігатиме поширенню багатьох захворювань [6, с. 9].

Подібний досвід вивчення умов життя селянства через здійснення масштабного обстеження знаходимо і в Італії. Так, у 1877 р. італійський парламент проголосував за рішення здійснити «аграрне розслідування», яке б вивчило побутові умови сільського населення Апеннінського півострова (*Inchiesta Jacini*). Дослідження дало подібні результати, які ті, які ми знаходимо у М. Маркевича і Де ля Фліза. Так, наприклад, анкетні дані, зібрані в провінціях Риму та Гроссето, демонструють критичний санітарно-гігієнічний стан сільських осель, де селяни мешкали разом з худобою. У висновку писали: «Відомо, що в цих провінціях одним з найбільш шкідливих звичаїв є спільне проживання людей з тваринами [...] І хоч є натяки на поступову відмову від нього, але до недавнього часу він був дуже розповсюдженим в цих провінціях, навіть серед забезпечених селян. Люди тут мають особливе ставлення до тварин, вважають їх своїм найціннішим капіталом, інколи навіть виділяють для них найкраще місце у своєму житлі» [7, с. 809].

Цікаво, що згадане «Аграрне розслідування», ініційоване італійським парламентом і здійснене у 1870—1880-х рр., стало одним із наймасштабніших проєктів щодо сільського господарства і селянства в країні: кінцевий результат цієї важливої праці був опублікований у 15-ти томах. Але, на жаль, після цього так і не було забезпечено відповідних заходів щодо покращення умов проживання італійських селян.

Тема житлових умов, зокрема вплив стану домашньої гігієни на здоров'я людей, є актуальною і для багатьох сучасних італійських досліджень. Так, антрополог Лелло Маццакане здійснив обстеження неаполітанських «бассо», що означає «низький» (*basso*, або на неаполітанському діалекті — *'o Vascio*, — це невеличкі квартири, що складаються з однієї або двох кімнат, розташовані на першому поверсі з прямим виходом на вулицю). Численні інтерв'ю, записані ним, а також фотографії розкривають вражаючу своєю проблемністю картину кількох районів Неаполя, де у вологих та погано освітлених оселях доводиться жити бідним та багатодітним сім'ям [8].

У дослідженні матеріальної культури, до якої відноситься житло, особливе місце займає візуальний (раніше казали — ілюстративний) матеріал.

Наприклад, звертаючись до науково-збирацької спадщини Де ля Фліза, втіленої в 9-ти розкішних альбомах, ми відкриваємо для себе потужну інформативну наповненість його малюнків, якими він супроводжував свої тексти. На них можна роздивитися найменші деталі сільського побуту, зокрема житлових приміщень.

Довгий час малюнки, рисунки, ескізи були єдиною формою візуалізації етнографічних досліджень. Однак на певному етапі розвитку технологій в життя етнографів-польовиків входить фотографія.

Історія етнографії як науки про традиційну культуру безпосередньо пов'язана з винаходом фотоапарата. Як відомо, довгий час після їх винаходу фіксацію зображень способом світлопису можна було здійснювати лише в умовах фотоательє. Це було пов'язано передусім з габаритністю самих апаратів. Однак згодом, завдяки вдосконаленню технологій, розміри фотоапаратів значно зменшилися, і це дало можливість фотографам вийти за межі своїх ательє та спробувати зафіксувати довколишній світ.

Етнографи не просто зацікавилися цією знахідкою, а й взяли її на озброєння, зробивши фотографією інструментом своїх польових досліджень. Деякі дослідники вважають фотофіксацію окремим дослідницьким (польовим) методом.

Іл. 1. П. Шейермейер. Селянська хата, Солоньо — округ Локарно у Швейцарії, 7 жовтня 1926.

Іл. 2. М.М. Могилянський. Бідняцька хата, Чернігівська губернія, початок ХХ ст.

Іл. 3. П. Шейермейер. Кам'яна стайня для худоби, Солоньо — округ Локарно у Швейцарії, 7 жовтня 1926.

Іл. 4. М.М. Могилянський. Дерев'яна клуня — Чернігівська губернія, початок ХХ ст.

Одним із перших вітчизняних фотографів-етнографів є С.М. Дудін (Марцинкевич) [9, с. 611]. Він народився в 1863 р. в містечку Рівне Єлисаветград-

ського повіту Херсонської губ. у родині вчителя. За молодих літ брав участь у гуртку народовольців, був членом громадсько-політичного об'єднання «Громада», за що його заарештували та заслали на три роки в Забайкалля. Саме там він і захопився фотографією. С. Дудін брав участь у кількох наукових експедиціях, залишив по собі багато рисунків та унікальних світлин з життя народів Центральної Азії, Казахстану, Далекого Сходу. Улітку 1894 р. він отримав доручення від академіка В.В. Радлова зібрати українські артефакти для поповнення етнографічної колекції Російського музею Імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі. С. Дудін не просто фіксував на фотоплівку різноманітні артефакти та ландшафти, він паралельно займався каталогізацією знахідок, створив фотоальбом, присвячений життю українських селян Київської, Полтавської та Херсонської губерній. Головними «героями» на світлинах фотомайстра і дослідника є селянин та його дім. С. Дудін цікавився зовнішнім виглядом чоловіків та жінок, їхнім мантропологічним типом, одягом, знаряддями праці, не залишаючи поза увагою сільські ландшафти та українську народну архітектуру.

Ще одне ім'я, важливе в контексті української візуальної етнографії, — М.М. Могилянський. Він народився у дворянській родині в 1871 році. Після закінчення Чернігівської чоловічої гімназії продовжив навчання у Петербурзькому університеті, а згодом, протягом 1895—1897 рр., навчався у Парижі, спеціалізуючись на антропології, археології та етнографії. Перша його наукова робота була опублікована в престижному науковому журналі «*Revue de l'Ecole d'Anthropologie de Paris*» [10, с. 18]. З кінця ХІХ і до початку ХХ століття він, так само як і С. Дудін, працював у етнографічному відділенні Російського музею Імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі, але часто організовував експедиції з метою збагачення музейних колекцій. За час своїх подорожей він створив те, що сьогодні ми можемо назвати фоторепортажем про життя чернігівського селянства. Окрім суто етнографічних зображень (наприклад, чоловіків та жінок у традиційному одязі), він робив також антропометричні світлини, що визначали фізичні характеристики людей. Особливістю дослідницького стилю М. Могилянського було те, що він звертав увагу на предмети і події, які «традиційні» фотографи лишали поза межами сво-

го об'єктиву, наприклад, недобудовані та покинуті оселі, сільські дороги, стайні, клуні та селянські подвір'я. М. Могилянський також захоплювався фотографуванням ярмарків просто неба. На його світлинах видно, що на базарах була величезна кількість людей. Закарбовані майстром фотографії жінки, що готують їжу, чоловіки, що продають глиняний посуд, намети з продавцями солодоців, торговці з найрізноманітнішим товаром тощо на сьогодні складають величезну цінність як джерело вивчення української народної торговельної культури.

Тут хотілося б пов'язати цих двох вітчизняних дослідників з особистістю Пола Шеєрмеєра (Paul Scheuermeier). Швейцарець за походженням, лінгвіст за освітою, він зробив великий внесок у візуальну етнографію як фотограф. Будучи учасником наукового проекту по створенню лінгвоетнографічного атласу Італії та Швейцарії, він у 20—30 рр. ХХ ст., здійснюючи фонетичний запис численних місцевих діалектів швейцарсько-північноіталійського пограниччя, робив детальні описи календарного циклу селян та фіксував на камеру предмети домашнього побуту [11, с. 7]. Окрім зошита й олівця, він використовував фотоапарат, щоб зафіксувати повсякдення людей, сільськогосподарські знаряддя праці, домашнє начиння та інші предмети сільського побуту.

Цікаво порівняти результати досліджень, здійснені методом фотофіксації, з одного боку, швейцарця П. Шеєрмеєра, а з іншого, — наших вітчизняних науковців — С. Дудіна та М. Могилянського. Компаративний аналіз окремих світлин виявляє багато цінних деталей щодо минулого українських та італійських сіл.

Аналіз візуальних документів. Розпочнемо з фотографії Шейєрмейєра (Іл. 1): це сільська площа з двома старими оселями. Ми бачимо, що тут будівельним матеріалом є камінь (його найчастіше використовували в цьому регіоні). Фотографія зафіксувала один із втрачених на сьогодні архітектурних елементів — дах, зроблений з кам'яних плит; в наші дні такий тип покриття замінено на черепицю. Зовсім інакший вигляд має українська хата Чернігівської губернії (Іл. 2) і за будівельним матеріалом, і за поверховістю. Якщо українські житла є одноповерховими, то оселі в Солоньо — двоповерхові, верхній рівень використовувався для зберігання сіна. Важливими точками сільських

Іл. 5. С.М. Дудин. Інтер'єр української хати — Херсонська губернія, 1894.

Іл. 6. П. Шейєрмейєр. Камін у селянській оселі, Вілла Гардія — Провінція Комо, 1894.

поселень є об'єкти водопостачання. У швейцарських та італійських містечках і селах не було колодязів на кожному подвір'ї, тут на площах споруджували невеличкі фонтани, куди селяни приходили по воду. Натомість в українських селах майже кожна хата мала криницю й нерідко з «журавлем». В об'єкти вгаданих фотомайстрів потрапили також господарські приміщення. У П. Шеєрмеєра (Іл. 3) — це двоповерховий кам'яний будинок, у якому на першому поверсі розташована стайня для домашніх тварин, а нагорі, знову ж таки, — приміщення для зберігання сіна; на вищій рівень можна було потрапити кам'яними схо-

Іл. 7. С.М. Дудин. Стара жінка у святковому платті та дівчинка в буденному одязі, Полтавська губернія, 1894.

Іл. 8. П. Шейермейер. Бабуся з внуками, Солоньо — округ Локарно у Швейцарії, 7 жовтня 1926.

дами, розташованими ззовні. У М. Могилянського (Іл. 4) — це клуня, споруджена з дерев'яних колод та з солом'яною покрівлею з чотирма скатами. Українські та італійські фотодослідники не оминули увагою і внутрішній простір селянських помешкань. Так, фотографія С. Дудіна (Іл. 5) показує різноманітність селянського декору: тут і чисельні вишиті рушники і розмальована скриня, це все демонструє естетичні смаки господарів; а велика кількість ікон на стінах свідчить про їхню набожність. П. Шеермеєра біль-

ше цікавила побутова та робоча атмосфера. Наприклад, під час подорожі у провінцію Комо його увагу привернув куточок селянської кухні з різноманітним начинням, а також камін, пристосований для приготування їжі з двома казанами (Іл. 6). На фоні сільського простору нерідко з'являються на фото «головні актори» етнографічних візуальних досліджень — селяни, серед них чимало старших жінок (Іл. 7, 8). Незважаючи на те, що культура помешкання в названих українських та італійських регіонах була принципово відмінною, для нас важливо відзначити подібність наукових інтересів дослідників.

Висновки. Україна та Італія — країни досить віддалені одна від одної територіально, вони відрізняються ландшафтними та кліматичними умовами, що позначилося на такому типі матеріальної культури, як житлові та нежитлові помешкання. Однак при цьому етнографічна наука виявляє напрочуд подібні тенденції: вияв інтересу до однакових тем, використання одних і тих же дослідницьких методів та інструментів. Компаративний аналіз української та італійської наукових традицій в галузі вивчення селянської житлової і побутової культури другої половини XIX — початку XX ст. засвідчує типологічний зв'язок між цими двома етнографічними дослідницькими практиками. Це говорить про те, що подібні соціальні умови в певних сегментах суспільства стимулюють і мотивують інтелектуальну еліту різних країн на здійснення, незалежно одна від одної, подібних кроків. У нашому випадку — це масштабні проекти етнографічного спрямування щодо всебічного обстеження селянського побуту. Таким чином, можна говорити про «прозорість» кордонів між науковими традиціями різних, навіть віддалених країн, які, проте, перебувають в одному цивілізаційному (у нашому випадку європейському) просторі.

1. Горленко В.Ф. *Історія української етнографії*. Т. I (XII — середина XIX ст.). Київ, 2005. 400 с.
2. Колесса Ф.М. *Історія української етнографії*. Київ, 2005. 368 с.
3. Тоцька Ж. Внесок «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2013. № 3. С. 91—99.
4. Горленко В.Ф. Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа. *Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии*. Москва, 1965. Вып. III. Т. 91. С. 18—38.

5. Маркевич М.А. О народонаселении Полтавской губернии. *Труды комиссии, высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. Київ, 1855. 52 с.
 6. Де ля Фліз Д.П. *Етнографічні описи селян Київської губернії (1854)*. Київ, 1996—1998. 154 с.
 7. Nobili-Vitelleschi F., Fascicolo I. Province di Roma e Grosseto. T. XI. *Atti della Giunta per la Inchiesta Agraria sulle condizioni della classe agricola*. Roma, 1883. 830 с.
 8. Mazzacane L. (a cura di). *I «bassi» a Napoli*, Napoli, 1978. 78 с.
 9. Прищепова В. К 150-летию со дня рождения С.М. Дудина — художника, этнографа. *Антропологический форум*. № 15. 2013. С. 608—649.
 10. Головченко В. Могиланський Микола Михайлович. *Енциклопедія історії України*. Т. 7. Київ, 2010. 18 с.
 11. Frasa M., Grassi L., Lurà F. (a cura di). *Parole in immagine. Le ricerche di Paul Scheuermeier nella Svizzera italiana 1920—1927*. Bellinzona, 2008. 304 с.
 12. Музей антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера) Російської академії наук. Колекції онлайн. URL: <http://collection.kunstkamera.ru/> (дата звернення: 20.08.2019).
 13. Archivio di Etnografia e Storia Sociale di Regione Lombardia (AESS). URL: http://www.aess.regione.lombardia.it/ricerca/ricerca_src/home_page.php?sigla=a-ess_view (дата звернення: 20.08.2019).
- REFERENCES
- Horlenko, V.F. (2005). *History of Ukrainian ethnography* (Vol. I, XII — mid. of the XIX century). Kyiv: Polihraf Konsalting [in Ukrainian].
- Kolessa, F.M. (2005). *History of Ukrainian ethnography*. Kyiv: IMFE im. M.T. Rylskoho AN Ukrainy [in Ukrainian].
- Totska, Zh. (2013). Contribution of «Commission for describing of the provinces of the Kyiv educational district» to the development of historical local lore in Chernihiv region. *Severyansky chronicle*, 3, 91—99 [in Ukrainian].
- Horlenko, V.F. (1965). Commission for describing of the provinces of the Kiev educational district. In *Essays on the history of Russian ethnography, folklore and anthropology* (Issue III, vol. 91, pp. 18—38). Moscow: AN SRSR [in Russian].
- Markevych, M.A. (1855). Population of Poltava province. In *Survey of the commission, the highest established at the Imperial University of St. Volodymyr to describe the provinces of the Kyiv educational district*. Kyiv [in Ukrainian].
- De la Flise, P.D. (1996—1998). *Ethnographic descriptions of the peasants of the Kyiv province (1854)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nobili-Vitelleschi, F., & Fascicolo I. (1883). *Provinces of Rome and Grosseto. Acts of the Board for the Agricultural Inquiry on the conditions of the agricultural class* (Vol. XI). Rome: Forzani [in Italian].
- Mazzacane, L. (Ed). (1978). *The «bassi» in Naples*, Naples: Guida [in Italian].
- Prishchepova, V.K. (2013). To the 150th anniversary of the birth of S.M. Dudin — artist, ethnographer. In *Anthropological Forum*, 15, 608—649 [in Russian].
- Holovchenko, V. (2010). Mohylanskyi Mykola Mychaylovych. In *Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 7, pp. 18). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Frasa, M., Grassi, L., & Lurà, F. (Ed). (2008). *Words in image. Paul Scheuermeier's research in Italian Switzerland 1920—1927*. Bellinzona: Centro di dialettologia e di etnografia [in Italian].
- Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera). Collections online. URL: <http://collection.kunstkamera.ru/> (Last accessed: 20.08.2019) [in Russian].
- Archive of Ethnography and Social History of the Lombardy Region (AESS). URL: <http://www.aess.regione.lombardia.it/> (Last accessed: 20.08.2019) [in Italian].